کاهش فقر در ایران: چالش‌ها و افق‌ها

سعید قاسمیان*

برقراري عدالت اجتماعي مستلزم تحقق امنيت اقتصادي، اجتماعي و سياسي، افزايش اميد به آينده در مردم و تأمين معاش و حفظ هويت آحاد جامعه است . به اين منظور مطالعة وضعيت فقر و تدوين برنامه هايي به منظور كنترل كاهش آن از اهميت بسيار برخوردار است.

در نظام هاي اقتصادي مختلف، الگوهايي براي مبارزه با فقر و كاهش آن پيش بيني شده است . الگوي سوسيال يستي، الگوي توسعة انساني، الگوي كلاسيك و الگوي نئوكلاسيك، همه با سخن هاي متفاوتي به پديدة فقر و راه‌حل كنترل و كاهش آن پرداخته اند. در ايران تحت تأثير اين الگوها، برنامه هاي متفاوتي به منظور كاهش فقر و نابرابري مطرح شده و به اجرا گذارده شده است اما هيچ يك تاكنون مو فقيت قابل توجهي نداشته اند. مقالة حاضر ضمن بررسي اين

* دانشجوي دكتراي مديريت توسعه، مؤسسه عالي آموزش و پژوهش مديريت و برنامه‌ريزي كشور
S-Gasemiyan@mporg.ir

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

تجارب و نقاط قوت و ضعف آن‌ها ملاحظاتي را در طراحي و اجراي برنامه هاي كاهش فقر مطرح مي‌كند.

كليدواژه‌ها: الگوي توسعه، ايران، برنامه چهارم توسعه، توسعه هزاره، فقر
تاريخ دريافت مقاله: 84/2/13 تاريخ پذيرش مقاله: 84/6/21

مقدمه

حضرت علي (ع) به پسرش محمّد حن فيّه سفارش كرد: *اي فرزند، من از فقر بر تو هراسناكم، از فقر به خدا پناه ببر، كه همانا فقر، دين انسان را ناقص و عقل را سرگردان مي‌كند و عامل دشمني است.*
(نهج البلاغه، 1381: 705 ـ حكمت 319)

تأمين نيازهاي اصلي جمعيت كشور گامي مهم در جهت برقرار عدالت اجتماعي به شمار مي رود. اين نيازها به سه بخش عمده تقسيم مي‌گردند:

الف) برقراري امنيت از لحاظ داخلي و خارجي در ابعاد اقتصادي، اجتماعي و سياسي؛

ب) ايجاد آرامش خاطر در بين مردم و اميد به آينده در آن‌ها؛

ج) تأمين معاش مادي كافي و پرورش و حفظ هويت فرهنگي مناسب كلية آحاد جامعه.

به منظور دستيابي كشور به تأمين نيازهاي اصلي

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

فوق انجام دو دسته از اقدامات ضروري مي‌نمايد:
الف) از وقوع صدمات و خسارات عمده با مديريت صحيح اقتصادي، اجتماعي و سياسي پيشگيري هاي لازم صورت گيرد؛
ب) اثرات ناشي از صدمات و خسارات احتمالي آتي كاهش داده شود.

ضروري است مبارزه با فقر و محروميت از سوي سياستگذاران و طراحان استراتژي هاي توسعة كشور به عنوان يكي از محورهاي اصلي و خاص برنامه ها مورد توجه قرار گيرد تا بدين ترتيب از رنج افراد محروم جامعه جلوگيري شود.

بررسي فقر از مسائل پيچيده و چند وجهي است و شناخت و درك اين پديده در مطالعات كلان و خرد از اهميت خاصي برخوردار مي‌باشد.

اين مقاله با وقوف به اين‌كه سياست‌ها و برنامه‌هاي كاهش فقر در ايران با چالش هاي جدي نظري و عملي مواجهند، سؤالات اساسي زير را مورد بحث و بررسي قرار مي‌دهد:
ـ كاهش فقر با اتخاذ كدام الگوي توسعه با توجه به شرايط و مقتضيات كشور از كيفيت بالاتر وهزينة كمتر برخوردار است؟
ـ چشم انداز چالش هاي فقر در ايران از ديدگاه اهداف توسعه هزاره چگونه است؟
ـ برآورد حجم فقر و محروميت كشور براس اس

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

مطالعات مختلف چگونه است؟ نرخ فقر در استان هاي مختلف كشور چه تفاوتهايي دارد؟
ـ كاهش فقر در قوانين مختلف كشور به ويژه قانون برنامة چهارم توسعه چه جايگاهي‌دارد؟
ـ بررسي‌هاي انجام شده به منظور اتخاذ استراتژي‌هاي كاهش فقر با چه چالش هاي عمده اي روبرو بوده اند؟
ـ براي طراحي و اجراي برنامه هاي آينده چه پيشنهادهايي مي‌توان ارئه كرد؟

1) مباني نظري: كاهش فقر در الگوهاي توسعه

توسعه، تحول نهادها و متناسب سازي آن هاست. بنابراين توسعه كاري علمي ـ تخصصي است و برنامه‌ريزي توسعه كاري ويژه است . برخي معتقدند كه مشكل توسعة ايران، مشكل تفكر و انديشه است . در ارتباط با توسعه، مكاتب و الگوهاي مختلفي وجود دارد. يكي فرآيند توسعه را مبتني بر تأمين نيازهاي اساسي مردم مي داند (الگوهاي نيازهاي اساسي) و مطابق آن بر اين باور است كه براي توسعه، بايد فرد متوسط جامعه را محور قرار داد و من ابع جامعه را به طرف تأمين نيا زهاي او هدايت كرد، ديگري «جامعه» را هدف توسعه معرفي مي‌كند و آن ديگري «انسان» را.

درك صحيح انديشه هاي مربوط به هر يك از مكاتب و الگوها و شناخت رهيافت هاي توسعه براي ارائ ة

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

طرح‌ها و ایده‌ها بسیار مهم است که اغلب یا انجام نشده یا به صورت پراکنده و در مورد بخشي از الگوها صورت گرفته است . موسسات تحقیقاتي و دانشگاه‌ها مطالعات منسجم بر روي هر یك از مکاتب و کارهاي علمي گسترده و پرورش پژوهشگران را انجام نداده اند. شاید مشکل اساسي توسعه ایران را بتوان فقدان مکتب فکري توسعه اي بومي و نهادینه شدن آن دانست. فراهم آوردن مجال موقعیت با آرامش خاطر، مکتبي فکري به‌وجود مي‌آورد که در چارچوب آن تحقیقات صورت بگیرد، فرضیه ها آزموده شوند، دانش‌پژوهاني پرورش یابند، اندیشه هاي کلان به اندیشه‌هاي خرد و سیاست‌هاي اجرایي تبدیل شوند و فقر نهایتاً کاهش یابد. (عظیمي، 121:1378).

1-1) الگوي کلاسیك

ـ توسعه را در قالب رشد اقتصادي معني مي کنند. بنابراین به دنبال محرك‌هاي رشد اقتصادي در الگو هستند.

ـ عامل اصلي در رشد اقتصادي را سرمایه گذاري مي‌دانند.

ـ براي سرمایه‌گذاري بسیج پس‌اندازها ضرورت دارد. پس‌انداز از طریق طبقات سرمایه‌داران (سود) تأمین مي‌شود. بنابراین باید سیاست هاي دولت به سمتي برود که سود سرمایه‌دار به سمت کاهش نرود.

ـ معتقدند که دولت کم ترین دخالت را باید در

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

اقتصاد داشته باشد براي آنكه سرمايه‌گذاران سرخورده نشوند و دست نامرئي كار خود را انجام مي‌دهد. دولت در مواردي دخالت مي كند كه بخش خصوصي با مكانيزم بازار انگيزه اي براي سرمايه‌گذاري در آن‌ها فراهم نمي كند، (آدام اسميت، ريكاردو، مالتوس، مارشال، هارود و دومار)

ـ بنابراين اين الگو فقر را يك پديدة عارضي و موقتي تلقي مي‌كند كه با نشت فوائد و منافع رشد به پايين از بين خواهد رفت.

2-1) الگوي مبتني برسوسياليسم (ماركسيستي ونئوماركسيستي)

ـ عمدتاً نقش بازار را منكر مي شود؛ بنابراين بر برنامه‌ريزي متمركز تكيه دارد و دستوري است.

ـ در استراتژي توسعه به توسعة صنايع سنگين تاكيد مي‌كنند و بيشترين منابع را به اين امر اختصاص مي‌دهند.

ـ بسيج منابع براي توسعه صنايع سنگين از طريق مازاد بخش كشاورزي تامين مي شود (ماكس، انگلس، لنين).

ـ نقش بازار را محدود مي دانند و فقط در بعضي زمينه‌ها اجازة فعاليت به بخش خصوصي مي‌دهند.

ـ در نظريه هاي وابستگي، توسعه نيافتگي كشورها ريشه در وابسته بو دن آن‌ها به نظام امپرياليسم

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

خارجي دارد . (پل ب ارون، سوئيزي، فرانك و سميرامين)
ـ در نظريه هاي ساختارگرايي درآمد سرانه پايين را تنها ويژگي توسعه نيافتگي نمي دانند بلكه عوامل ساختاري شامل توليد، نهادهاي اقتصادي و... را نيز موثر مي دانند. (فورتادو، هيرشمن، رائول پربيش)
ـ در اين نظريه بخش سنتي دركنار بخش مدرن است، بخش مدرن به سرماية خارجي نياز دارد.
ـ فقرزدايي نيازمند تغييرات ساختاري و به هم خوردن مناسبات قدرت به نفع فقرا و طبقات فرودست است.

1-3) الگوي سازمان هاي جهاني (بانك جهاني و سازمان ملل)

ـ سازمان ملل در دهة 1960 و 1970 دستيابي به توسعه را به ترتيب، رسيدن به معادل 5و6 درصد رشد اقتصادي مي‌دانست.
ـ عدم تحقق توسعه در كشورهاي در حال توسعه منجر به ارائة الگوي نيازهاي اساسي از سوي بانك جهاني در دهة بعد از 1970 گرديد.
ـ بر اساس الگوي نيازهاي اساسي تامين غذا، پوشاك، بهداشت و مسكن مطرح شد كه تمام كشورها حداقل‌هايي را فراهم مي‌كنند.
ـ كاهش فقر نيازمند عزم جهاني (محلي، ملي،

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

بين‌المللي) است كه توسعه هزاره نمودي از اين تلاش مي‌باشد.

1-4) الگوي توسعة انساني

ـ محور اين الگو اين است كه توسعه در خدمت انسان است.
ـ توسعه را به عنوان بهبود كيفيت زندگي تمام مردم تعريف مي‌كنند.
ـ تامين معاش اقتصادي با دستيابي به رشد اقتصاي را مورد تاكيد قرار مي‌دهند.
ـ بر عزت و اتكاء به نفس در كل جامعه تأكيد مي‌شود (جامعه در مقابل كشورهاي ديگر احساس خوداتكائي كند) و آنچه موجب استثمار فرد از سوي ديگران و حقارت خود فرد مي‌شود از بين مي‌رود.
ـ دامنة آزادي انتخاب فرد افرايش مي‌يابد.
ـ كاهش فقر درآمدي و افزايش دسته جمعي و بهره‌مندي از خدمات اسا سي از اولويت هاي برنامه‌هاي فقرزدايي محسوب مي‌شوند.

1-5) الگوي نئوكلاسيكي

ـ به جز سرماية فيزيكي، به عامل سرمايه انساني در رشد اقتصادي توجه دارند.
ـ سرماية انساني را در آموزش و سلامت انسان ها جستجو مي‌كنند.
ـ به عنصر تحقيق و توسعه در رشد و توسعة

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

اقتصادي بها مي دهند و سعي مي كنند در الگوهاي رشد مدنظر قرار دهند.

ـ راه‌حل‌هاي نئوكلاسيك ها براي كشورهاي در حال توسعه آزادسازي و خصوصي‌سازي است.

ـ نقش دولت را بيشتر در تامين شرايط مناسب براي سرمايه‌گذاري از نظر حقوقي جستجو مي‌كنند.

ـ اين الگوها، برنامه هاي دولت محور را به تنهايي براي كاهش فقر ناكامي و ناكارآمد مي‌دانند و از اين رو به گسترش نقش بخش خصوصي و جامعة مدني در سياست هاي توسعه اي و اجتماعي و برنامه‌هاي كاهش فقر تاكيد مي‌كنند.

الگوهاي توسعه هرگز نمي توانند به عنوان سامانه‌هاي از پيش طراحي شده براي كشورها، آن‌ها را در مسير توسعه قرار دهند . به بيان ديگر هر كشوري بنا به شرايط داخلي خود و ملاحظات اقتصادي، اجتماعي، فرهنگي و سياسي بايد الگوي بومي مناسبي را براي خود طراحي نمايد . با توجه به اين‌كه الگوهاي توسعه مسير تاريخي و تكاملي خود را بر پاية دانش و تجرب ة انسان در برخورد اري از يك اقتصاد و جامعه سالم و پيشرفته طي كرده اند و با در نظر گرفتن اين واقعيت كه صاحبنظران توسعه اكنون در رهيافت‌هاي خودمحور توسعه را تعالي و بهره‌مندي هر چه بيشتر انسان از توسعه مي‌دانند به نظر مي‌رسد كه الگوي توسع ة انساني پس از انطباق

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

با شرايط و مقتضيات اقتصادي، اجتماعي و فرهنگي ايران در بين انديشمندان، صاحب منصبان سياسي و اجتماعي از مقبوليت بيشتري برخوردار باشد چرا كه باورها و ارزشهاي فرهنگي و ديني ايرانيان نيز با ساختواره‌هاي اين الگو انطباق بيشتري دارد.

اكنون ايجاد زيرساخت هاي توسعه اجتماعي و انساني از اولويت هاي مهم دولت در دستيابي به اهداف خود مي باشد. حل مسائل و مشكلات بخش هاي اجتماعي و اصلاح اين بخش‌ها با استفاده از روش‌هاي علمي گام مهمي براي رسيدن به توسعة انساني پايدار محسوب مي شود كه زمينه مناسبي را براي كاهش فقر فراهم مي آورد. در دهة اخير كيفيت زندگي انسان ها در سراسر جهان مورد توجه محافل و نهادهاي بين المللي قرار گرفته و ميثاق‌هاي بين المللي زيادي در اين رابطه پديد آمده كه يكي از مهم ترين آن‌ها اجماع كشورهاي عضو سازمان ملل متحد در تحقق اهداف توسعة هزاره Millennum Development Goals است كه عنوان بحث بعدي مقاله اخير است.

2) كاهش فقر از ديدگاه اهداف توسعه هزاره (MDG: Millennum Development Goals)

توسعه هزاره از سوي رهبران 198 كشور در اجلاس سران سازمان ملل امضاء شد تا بدين وسيله تعهد و خواست ملت‌هايشان و نيز جامعه بين المللي را نسبت به

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

دستيابي به اهداف توسعه هزاره تا سال 1394 (2015 ميلادي) قوياً مورد تاكيد قرار دهند. جمهوري اسلامي ايران «اعلامية هزاره» را امضاء كرده است. اهداف توسعه هزاره در مورد يك سلسله از اهداف زمانبندي شده و قابل اندازه گيري شامل مبارزه با فقر و گرسنگي، بيماري ها، بي سوادي، تخريب محيط زيست و نابرابري جنسيتي ونيز ايجاد يك مشاركت جهاني براي توسعه مي باشند. خلاصه‌اي از وضعيت اهداف توسعة هزاره شامل آرمان‌ها، اهداف و وضعيت نظارت و ارزيابي ايران در جداول شماره 1 و 2 آمده است. (سازمان مديريت و برنامه‌ريزي كشور،1384)

جدول1: وضعيت اهداف توسعة هزاره در يك نگاه

آرمان‌ها/ اهداف	"آيا آرمان‌ها و اهداف تحقق خواهند يافت			وضعيت حمايت ملي		
	قوي	مناسب	ضعيف اما روبه بهبود	قوي	مناسب	ضعيف اما روبه بهبود
ريشه‌كني فقر و گرسنگي: به نصف رسانيدن جمعيت زير خط فقر و دچار گرسنگي تا سال 1393	☑				☑	
دستيابي همگاني به آموزش ابتدايي: حصول اطمينان از دسترسي		☑			☑	

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

همة دختران و پسران به يك دورة كامل آموزش ابتدايي تا سال 1394						
بهبود برابري جنسيتي و توانمندسازي زنان: از بين بردن نابرابري‌هاي جنسيتي در آموزش ابتدايي و متوسطه تا سال 1384 و در همة سطوح آموزش تا سال 1394		☑				☑
كاهش مرگ و مير كودكان: كاهش 2/3 مرگ‌ومير كودكان زير پنج‌ساله بين سال‌هاي 1369تا 1394	☑				☑	
بهبود مادران در چهارچوب بهداشت باروري: كاهش 3/4 نرخ مرگ‌ومير مادران بين سال‌هاي 1369تا1394	☑				☑	
مبارزه با اچ آي وي/ ايدز: نصف كردن افراد آلوده به اين بيماري تا سال 1394 و معكوس كردن روند گسترش آن			☑			☑
دستيابي به محيط زيست پايدار: يكپارچه كردن سياست‌هاي زيست محيطي در برنامه‌ها وسياست‌هاي توسعه كشور و معكوس كردن روند تخريب محيط زيست		☑			☑	

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

مأخذ: سازمان مديريت و برنامه‌ريزي كشور، 1384: 14

جدول 2: ظرفيت نظارت وارزيابي آرمان‌هاي اهداف توسعة هزاره

آرمان	ظرفيت موجود براي															
	جمع‌آوري داده‌ها			كيفيت جستجوي اطلاعات			ردياب آماري			كابرد داده‌ها در سياستگذاري			نظارت وارزيابي			
	قوي	مناسب	ضعيف	قوي	مناسب	ضعيف	قوي	مناسب	ضعيف	قوي	مناسب	ضعيف	قوي	مناسب	ضعيف	
ريشه‌كني فقر و گرسنگي		☑			☑			☑				☑		☑		
دستيابي‌همگاني به آموزش‌ابتدايي		☑			☑			☑			☑			☑		
بهبود برابري جنسيتي		☑			☑			☑			☑			☑		
كاهش‌مرگ‌ومير كودكان		☑			☑			☑		☑				☑		
بهبود سلامت مادران در چهارچوب بهداشت‌باروري		☑			☑			☑		☑				☑		
مبارزه با اچ‌آي.وي/ايدز وسايربيماري‌ها		☑			☑			☑			☑			☑		
دستيابي به محيط‌زيست پايدار			☑			☑	☑			☑						☑

مأخذ: سازمان مديريت وبرنامه‌ريزي كشور،1384: 14

در اين گزارش درصد خانوارهاي زير خط فقر كه با درآمد كمتر از يك دلار بر حسب برابري قدرت خريد (PPP: Purchase Power Parity) در روز زندگي مي كنند از 2/24 درصد در سال 1374 به 0/62 درصد در سال 1381 كاهش زيادي يافته است *؛ اما هنگا مي اين

* بررسي انجام شده از سوي دكتر شيباني (1383) خط فقر را با استفاده از مدل انگل براي سال 1379 ده برابر خط فقر

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

شاخص براساس درآمد دو دلار در روز برآورد مي‌شود، كه برآورد واقع بينانه‌تري براي تعيين حداقل درآمد مورد نياز براي رهايي از فقر شديد در كشورهاي با درآمد متوسط وجود داشته باشد . در سال 1381 بيش از 6 درصد از جمعيت كشور دچار فقر شديد بوده اند. همچنين براساس اطلاعات اين گزارش خط فقر غذايي به عنوان جانشيني براي خط فقر ملي، از12/75 درصد در سال 1374 به 8/99 درصد در سال 1381 كاهش يافته است.

گزارش تهيه شده براي هر يك از 8 آرمان اهداف توسعه هزاره در چهار بخش:

الف) دستاوردهاي حاصله؛ ب) سياست‌ها و برنامه هاي توانمندساز؛

ج) چالش‌هاي عمده و همكاري هاي توسعه؛ و د) فرآيند رديابي، نظارت وارزيابي؛ مورد بررسي قرار گرفته است.

3) برآورد حجم فقر و تفاوت آن در استان‌هاي كشور

اولين مطالعات جامع مسئلة فقر در كشور از سوي زنده‌ياد دكتر حسين عظيمي بر اساس آمارهاي مصرف

برآورد شده به ميزان 9/72 درصد برآورد كرده است (شيباني، 4:1384) با توجه به ارائه نتايج مطالعات انجام شده در بخش دوم اين گزارش، انتخاب مدل مناسب با استفاده از اطلاعات و داده‌ها براي ارائه نتايج محاسبات مجدد بسيار ضروري مي‌نمايد. (Purchase Power Parity)

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

خانوارهاي شهري و روستايي ايران، طي سال هاي 54-1353 در موسسة برنامه ريزي ايران انجام و نتايج اوليه آن در گزارش ويژه اي به زبان انگليسي منتشر شد .(Azimi, 1977) در اين مطالعه ضمن بررسي تفصيلي ابعاد مختلف فقر و ارتباط آن با مسائل توسعه اقتصادي و الگوي توزيع درآمد، مشخص گرديد كه حجم فقر در ايران آن زمان، همان گونه كه از تحليل نظري مباحث توسعه اقتصادي نيز بر مي آيد بسيار گسترده است . خلاصة نتايج اين گزارش در زمينة حجم فقر در كشور به شرح زير است.

جدول 3: حجم جمعيت آسيب‌پذير درسال 1351: كمبود تغذيه‌اي در سطوح مختلف (به ميليون نفر)

مناطق	موارد بسيار شديد كمبود تغذيه	موارد شديد كمبود تغذيه	موارد متوسط كمبود تغذيه	كل موارد
شهري	0/215	4/016	4/177	8/408
روستايي	0/553	2/314	3/280	6/147
كل	0/768	6/330	7/457	14/55

جمعيت كل كشور در سال 1351 معادل 30/8 ميليون نفر (17/9 ميليون نفر شهري و 12/9 ميليون نفر روستايي) برآورد گرديده است، بر مبناي برآوردهاي فوق حدود 47 درصد از جمعيت شهري و 48 درصد از جمعيت روستايي كشور در آن زمان دچار فقر بوده‌اند.

بررسي ديگر انجام شده در زمينه برآورد حجم

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

فقر و محروميت كشور در سال 1367 بر اساس شاخص‌هاي تغذيه اي مسكن بيان گر اين است كه به ترتيب 3/7 ميليون خانوار و يا 15/2 ميليون نفر و 16/4 ميليون نفر از جمعيت كشور دچار فقر و محروميت مي‌باشند.

حجم فقر ومحروميت جامعه در سال 1367 حدوداً از نظر كميت مطلق معادل موارد كمبود تغذيه در سال 1351 برآورد گرديده است. اگر اين دو مفهوم قابل مقايسه باشند، بايد با توجه به افزايش شديد جمعيت طي اين دوره تاكيد كرد كه حجم نسبي فقر و محروميت در سال 1367 نسبت به سال 1351 شديداً كاهش يافته است. به عبارت ديگر در سال 1351 حدود 47/5 درصد از كل جمعيت كشور دچار فقر و محروميت بوده و اين رقم درسال 1367 به حدود 28 درصد كاهش يافته است. در هر حال، مسئلة عمده اين است كه جامعة ما در سال 1367 در شرايط جنگ تحميلي، تورم و ركود اقتصادي با حدود 15 ميليون نفر فقير و محروم در سطوح پايين زندگي مواجه بوده است و از آن جا كه حتي يك فرد فقير معادل يك دنيا فقير و محروميت است، نمي‌توان براي لحظه اي آسوده از كنار اين مشكل گذشت. (عظيمي، 1371:220)

در مجموعه مطالعات انجام شده از سوي دكتر پژويان در طرح «سيستم حمايتي از قشرهاي آسيب‌پذير» با استفاده از آمار و اطلاعات بودجة

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

خانوار خط فقر و درصد خانوارهاي زير خط فقر تعيين شده است. در جدول شماره 4 اين محاسبات طي دورة 73-1362 آمده است. (پژويان، 55:1375)

جدول 4: خط فقر و درصد زير خط فقر در فاصله سالهاي 1373-1362

عنوان	1362	1363	1369	1371	1372	1373
خط فقر شهري	136302	146819	155051	280815	358759	481995
درصد زير خط فقر	30/2	35	36/4	14/8	11/2	13/7

سرانة سالانه (ريال)

روند فقر در اقتصاد ايران و ارتباط نزديك آن با روند رشد اقتصادي و توزيع درآمد در بررسي مشخصات خانوارهاي فقير امكان اين رابطه را در قالب سهم بالاي خانوارهاي با سرپرست شاغل و قادر به فعاليت اقتصادي در ميان خانوارهاي فقير تاييد ميكند.

مطالعة ديگري در بررسي كمي رابطة بين فقر، توزيع درآمد و رشد اقتصادي به محاسبة كشش فقر نسبت به رشد و كشش فقر نسبت به توزيع درآمد ميپردازد و نشان ميدهد كه رشد اقتصادي در قالب مناسبات فعلي اقتصاد ايران توانايي كاهش فقر را دارد. بررسي درصد جمعيت زير خط فقر شهري و روستايي در جدول شماره 5 طي دورة 76-1369 آمده است. (سوري، 355:1377)

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

جدول 5: جمعيت شهري و روستايي زير خط فقر در دوره 1369-76

عنوان	1369	1370	1371	1372	1373	1374	1375	1376	1377
درصد جمعيت شهري زير خط فقر	14/5	15/7	15/2	14/4	14	14/8	15/3	14/2	14/5
درصدجمعيت روستايي زير خط فقر	18/5	18/3	18	16/4	15/6	16/9	16/2	15/9	16/6

اندازه‌گيري فقر در روستا نشان‌دهنده آن است كه روندي كاهنده تا سال 1373 و روند فزاينده در سال 74 و مجددا روندي كاهنده تا سال 1377 را شاهد بوده ايم.

شاخص نسبت خانوارهاي فقير شهري در سال 1373 به حداقل مي رسد و سپس در سال هاي 1374 تا 1377 افزايش مي‌يابد.

بررسي ديگر انجام شده مبين اين نكته است كه نسبت جمعيت زير خط فقر در مناطق شهري در سال 1374 در سناريوي نازل با سبد غذايي بسيار ارزان برابر با 36/5 درصد و با سبد غذايي تامين‌كننده، همان ميزان كالري (2500 كالري) ولي با كيفيتي كمي بالاتر برابر با 59/6 درصد برآورده گرديده است. (اخوي، 1375)

همچنين با استفاده از روش هاي رواني و ارشانسكي خط فقر مطلق براي سال هاي 62 تا 69 محاسبه شده است و نتيجه گرفته شده كه 50 درصد

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

از جمعیت شهري به کمبود مصرف کالري و 60 درصد به کمبود مصرف کالري و پروتئین دچارند . یافته‌هاي این پژوهش نشان مي دهد که 55 درصد از انرژي متابولیستي و 60 درصد از پروتئین مورد نیاز شهرنشینان از نان ت أمین مي‌شود. (حسن‌زاده، 1373)

ديني در مقالة تحقيقي «بررسي وضعيت فقر غذايي در ايران» با بررسي الگوي غذايي و تغييرات آن در سال‌هاي مختلف سبد غذايي را طي سال هاي 73-71 نامطلوب و افزايش روند سهم نان را در اين سبد ناشي از وخيم‌تر شدن وضع اقتصادي خانوار ارزيابي مي‌كند. محقق بر مبناي معيار تغذية نرمال و با در نظر گرفتن سهم يارانه هاي خوراكي نشان مي‌دهد كه 55 درصد از جامعه شهري و 65 درصد از جامعه روستايي در سال 1373 زير خط فقر قرار داشتند . (ديني، 1375)

گروه پژوهش آمارهاي اقتصادي با استفاده ازمعكوس ضريب انگل دهك اول درآمدي نشان داده كه 10/5 درصد ازخانوارهاي شهري در سال 1379 زير خط فقر مطلق بودند. بر پاية تحقيقات اين گروه با معيار نياز به حداقل كالري در روز (2176 كالري) 12/3 درصد از خانوارها، بر مبناي 2300 كالري در روز 14/1 درصد از خانوارها، بر مبناي 50 درصد ميانة مخارج 15/7 درصد از خانوارها، بر مبناي 66

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

درصد ميانة مخارج 26/7 درصد از خانوارها، بر مبناي 50 درصد ميانگين مخارج 28/7 درصد از خانوارها، بر مبناي 66 درصد ميانة مخارج 43/9 درصد از خانوارهاي و بر مبناي معكوس ضريب انگل كل 28/3 درصد از خانوارهاي شهري درسال 1379 زير خط فقر بودند.

جديدترين يافته هاي پژوهشي كه از سوي پژوهشكدة آمار ارائه شده است برآورد درصد خانوارهاي زير خط فقر بر اساس نياز به 2300 كالري را به شرح جدول شماره 6 ارائه نموده است . (مركز آمار ايران، 13:1383)

جدول 6: برآورد درصد خانوارهاي زير خط فقر بر اساس نياز به 2300 كالري طي سال‌هاي 82-1380 (درصد)

سال / عنوان	1380	1381	1382
شهري	11	11	12
روستايي	11/5	10	10

ماحصل پژوهش هاي انجام شده مبين روند كاهنده حجم فقر بوده است هر چند گستردگي و پايداري فقر در ايران با وجود پيشرفت هاي علمي و تكنولوژيكي و اجراي برنامه هاي توسعه و توجه دولت همچنان پابرجا مي‌باشد.

سازمان‌هاي دولتي و غيردولتي متعدد ي در جامعة ما و به ويژه در سال هاي پس از انقلاب در جهت حمايت از محرومان و فقرا ايجاد شده كه به ارائة

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

کمك‌هاي مستمر و موردي به اين قشر وسيع از جمعيت كشور اشتغال دارند. آمار و اطلاعات كمّ ي لازم در زمينة جمعيت و خانوار تحت پوشش تمامي اين سازمان‌ها و نهادها به ويژه نهادهاي غيررسمي در اختيار نيست. اما شواهد حاكي از گستردگي حجم عمليات نهادهاي غيررسمي (عمدتاً از طريق انواع امور خيريه مذهبي از جمله وقف، مراسم خاص، وجوهات شرعي و...) دارد. از آن‌جايي كه اطلاعات و آمار مربوط به خانوارها و جمعيت تحت پوشش كميتة امداد ام‌ام خميني(ره) و سازمان بهزيستي كشور در اختيار نگارنده است كه با فرض معادل بودن جمعيت و خانوار تحت پوشش ساير سازمان ها و نهادهاي كمك‌رساني معادل جمعيت تحت پوشش دستگاه ها فوق باشد. بر اين اساس محاسبات لازم صورت گرفته و برآورد مي‌گردد كه با توجه به 1/5 ميليون خانوار تحت پوشش كميته امداد امام خميني(ره) و 250 هزار خانوار تحت پوشش سازمان بهزيستي كشور مجموعاً به جمعيتي برابر 5750 هزار نفر مي‌رسد كه اين افراد عمدتاً از محروم‌ترين اقشار جامعه هستند بنابراين برآورد كل تعداد خانوارها به 3/5 ميليون خانوار با جمعيتي معاد ل 11/5 ميليون نفر معادل 16/8 درصد از جمعيت كشور در سال 1384 مي‌گردد.

اين سازمان ها و نهادها به دليل مشكلات مالي قادر به ارائة خدمات در سطح وسيع نيستند و از

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

طرف ديگر بسياري از محرومان و فقرا به دلايل مختلف رواني، فرهنگي و اجتماعي از مراجعه به اين سازمان‌ها و نهادها خودداري مي‌كنند. لذا حجم جمعيت و خانوار تحت پوشش اين سازمان ها و نهادها مبين حداقل هاي مربوط به جمعيت فقير و محروم جامعه است.

همان‌طور كه ملاحظه گرديد پژوهش هاي مختلف فوق در تعيين خط فقر و درصد خانوارهاي زير خط فقر براي سال هاي مختلف و با استفاده از روش هاي مختلف صورت گرفته است . بديهي است تنوع ديدگاه ها، روش‌ها، داده ها، مباني محاسباتي و ... در تعيين خط فقر از يك سو به يافته هاي متعدد و گاهي كاملاً متفاوت انجاميده و از سوي ديگر امكان بررسي‌هاي مقايسه اي و ارزيابي هاي عملياتي را محدود كرده است.

به هر حال با عنايت به اهميت ذاتي مطالعات علمي در حوزه هاي اجتماعي ـ اقتصادي به لحاظ تنوع و تكثر ديدگاه ها و روش ها به نظر مي رسد تعريف يك روش معين مبتني بر ديدگاهي فراگير كه در سطوح منطقه اي و جهاني كاربرد گسترده‌تر داشته باشد به لحاظ ايجاد امكان استفاده موثر از تجارب بين‌المللي و ارزيابي‌هاي تطبيقي و افتراقي استراتژي‌هاي كاهش فقر در سطوح محلي، ملي، منطقه اي و جهاني ضروري است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

بررسي‌هاي انجام شده نشان مي دهد كه در استان‌هاي كشور و مناطق شهري و روستايي هر استان در سال 1377 تفاوت چشمگيري در ميزان مصرف و نرخ فقر به چشم مي‌خورد. معمولاً فقر در هفت منطقه از نواحي مركزي ايران كه به لحاظ صنعتي توسعه‌يافته‌تر هستند و شهرهاي بزرگ تري دارند (تهران، اصفهان و قم) بسيار كمتر است. استان‌هاي ساحلي درياي خزر، 3 استان شمال غرب ايران و سه استان در حاشيه خليج فارس ميزان متوسطي از نرخ فقر را نشان مي دهند. استان‌هاي غربي، كه مناطق عشايرنشين سلسله كوه هاي زاگرس را دربرمي گيرد و استان‌هاي بياباني شرق ايران بيشترين ميزان فقر را نشان مي‌دهد. ميزان نرخ فقر به تفكيك استان و منطقه در سال 1377 در جدول شماره 7 آمده است. (بانك جهاني، 1377: 49)

جدول 7: نرخ فقر به تفكيك استان و منطقه، 1379

استان	شهري			روستايي		
	درصد جمعيت فقير از كل جمعيت شهري	شهري، تعداد فقرا (هزار نفر)	درصد از كل كشور	درصد جمعيت فقير از كل جمعيت روستايي	روستايي تعداد فقرا (هزار نفر)	درصد از كل كشور
مناطق مركزي	10	1853	33	19	996	13
استان مركزي	11	82	1	21	107	1
فارس	9	212	4	20	323	4
اصفهان	12	374	7	30	274	4
يزد	21	121	2	24	44	1
تهران	9	911	16	11	203	3

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

قم	14	126	2	6	4	0
قزوين	11	27	0	21	41	1
حاشيه خزر	15	452	8	28	917	12
گيلان	13	143	3	24	275	4
مازندران	12	154	3	17	226	3
گلستان	26	155	3	52	416	6
شمال شرقي	14	397	7	28	621	8
آذربايجان‌شرقي	12	250	4	29	382	5
زنجان	26	55	1	55	141	2
اردبيل	16	92	2	17	99	1

ادامه جدول 7

غرب	23	1375	24	36	1830	24
آذربايجان‌غربي	27	376	7	32	382	5
كرمانشاه	17	198	4	31	220	3
كردستان	22	170	3	49	319	4
همدان	32	272	5	41	354	5
چهارمحال	13	47	1	46	128	2
لرستان	22	198	4	34	229	3
ايلام	36	92	2	33	69	1
كهكيلويه	9	22	0	28	127	2
خليج‌فارس	13	459	8	31	748	10
خوزستان	13	325	6	28	413	6
بوشهر	19	82	1	42	137	2
هرمزگان	12	52	1	30	197	3
شرق	18	1049	19	46	2092	28
كرمان	18	186	3	43	400	5
خراسان	16	583	10	44	1089	15
سيستان	33	259	5	58	565	8
سمنان	6	20	0	25	38	1
كل مناطق	14	5640	100	32	7499	100

مأخذ: صالحي اصفهاني و سوري

در مقالة تحقيقي انجام شده با استفاده از روش «مدل مخارج خطي استون- گري» خط فقر در سال 1375 در استان سيستان و بلوچستان معادل 3923 ﷼ در

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

روز محاسبه شده است. با استفاده از آمار درآمد وهزینه خانوار و شاخص قیمت ها، 72/1 درصد از جمعیت این استان در سال 1379 فقیر ارزیابي شده اند. (کشاورز، 1379)

4) کاهش فقر در قوانین و مصوبات مختلف کشور و بررسيهاي مرتبط با این قوانین

در اصل 43 قانون اساسي جمهوري اسلامي ایران به ریشه کن کردن فقر تاکید شده است . در بخشي از این اصل آمده است:

براي تأمین استقلال اقتصادي جامعه و ریشه کن کردن فقر و محرومیت و برآوردن نیازهاي انسان در جریان رشد، با حفظ آزادگي او ، اقتصاد جمهوري اسلامي بر اساس ضوابط زیر استوار مي‌شود:

الف) تأمین نیازهاي اساسي : مسکن، خوراك، پوشاك، بهداشت، درمان، آموزش و پرورش و امکانات لازم براي تشکیل خانواده براي همه.

ب) تأمین شرایط و امکانات کار براي همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل و قرار دادن وساي ل کار در اختیار همة کساني که قادر به کارند ولي وسایل کار ندارند، درشکل تعاوني از راه وام بدون بهره یا هر راه مشروع دیگر که نه به تمرکز و تداول ثروت در دست افراد و گروه‌هاي خاص منتهي شود و نه دولت را به صورت یك کارفرماي بزرگ مطلق در آورد...

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

همچنين در قانون ساختار نظام جامع رفاه و تأمين اجتماعي دربند «ك» ماده 1 به كاهش نابرابري و فقر به عنوان يك راه از راه‌هاي تحقق عدالت اجتماعي تاكيد شده است.

اولين گزارش در دورة برنامة دوم توسعه با عنوان «فقرزدايي در كشور جمهوري اسلامي ايران » به انضمام متن لايحة پيشنهادي كه در تيرماه 1375 از سوي سازمان برنامه و بودجه تهيه و ارائه گرديد. لايحه پيشنهادي به تصويب دولت وقت نرسيد. (سازمان برنامه و بودجه، 1375)

دومين گزارش با عنوان «برنامة مبارزه با فقر وافزايش درآمد خانواده هاي كم درآمد ـ به انضام متن مصوبه ـ در مهر ماه سال 1379 در دورة برنامة سوم توسعه از سوي سازمان مديريت و برنامه ريزي كشور تهيه و در اولين همايش «فقر درايران» كه در بهمن ماه 1379 دردانشگاه علوم بهزيستي و توانبخشي برگزار گرديد ارائه و مورد نقد و بررسي قرار گرفت و متن مصوبه پيشنهادي به تصويب هيأت دولت نرسيد. (سازمان مديريت و برنامه‌ريزي كشور، 1379)

سومين گزارش در دورة برنامة چهارم توسعه با عنوان «سندكاهش فقر و هدفمند كردن يارانه ها» (هيأت دولت، 1384) به استناد ماده 95 قانون برنامة چهارم توسعه (قانون برنامة چهارم توسعه: 13) از سوي سازمان مديريت و برنامه ريزي كشور و

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

وزارت رفاه تأمين اجتماعي در مرداد ماه سال 1384 تهيه و به تصويب هيأت وزيران رسيده و ابلاغ گرديد. اين سند شامل 14 ماده، اهداف كيفي، اهداف كمي، سياست هاي اجرايي ، شاخص‌ها، منابع مالي مورد نياز و دستگاه هاي اجرايي متولي مي‌باشد.

5) جمع‌بندي و نتيجه‌گيري

استراتژي‌هاي كاهش فقر در ايران با چالش هاي عمده‌اي مواجه اند. يكي از اين چالش ها كاهش ناهماهنگي و ناسازگاي عرصه‌هاي نظري است؛ به اين معني كه استراتژي ها برخواسته از دو دسته مطالعات‌اند:

الف) مطالعات نظري؛ ب) مطالعات اجرايي.

مطالعات نظري انجام شده عمدتاً از سوي دانشگاهيان وموسسات پژوهشي ارائه شده است . اين مطالعات عمدتاً فاقد استراتژي‌هاي اجرايي و يا در حد كلي راهكارهايي را ارايه داده اند. مطالعات اجرايي انجام شده در پي ارائه راه حل‌هاي كوتاه‌مدت با جهت گيري‌هاي خاص، بدون ارائه راهكارهاي تأمين منابع مالي و درصدد رفع عارضة ظاهري فقر بدون پديده شناسي به عنوان آثار توسعه‌نيافتگي بوده اند.

به نظر مي رسد با ايجاد شوراي تلفيقي علمي ـ تخصصي و دعوت از صاحب نظران برجسته، متخصصان

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

داخلي و خارجي برپايه‌هاي قوي علمي و پژوهشي اين مطالعات براي تعبيين وضع موجود و چشم انداز آينده صورت گيرد. البته لازم به يادآوري است كه بسياري از كشورها در تهية سند ملي كاهش فقر از كارشناسان موسسات بين المللي نيز كمك مي گيرند. اين اقدام نه تنها به ايجاد تعامل قوي بين انديشمندان داخلي و خارجي و انتقال تجارب مفيد و دانش فراگير جهاني و روز آمد مي انجامد، بلكه در مقايسه و ارزيابي دقيق يافته هاي داخلي با كشورها و مناطق مختلف و ايجاد محيط علمي ـ تخصصي در مطالعات علمي و فني كاهش فقر بسيار موثر خواهد بود.

به منظور تحقق چشم انداز جمهوري اسلامي ايران درافق 1404 هجري شمسي مبني بر اين كه «ايران كشوري است توسعه يافته با جايگاه اول اقتصادي، علمي فناوري در سطح منطقه، با هويت اسلامي و انقلابي، الهام بخش در جهان اسلام و با تعامل سازنده و موثر در روابط بين الملل»، يكي از ويژگي‌هاي جامعه ايراني در افق چشم انداز «برخورداري از سلامت، رفاه، امنيت غذايي، تأمين اجتماعي، فرصت هاي برابر، توزيع مناسب درآمد، نهاد مستحكم خانواده به دور از فقر، فساد و تبعيض و بهره‌مند از محيط زيست مطلوب» مي‌باشد و

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

همچنین اجرای بندهای 12* و 13** سیاست‌های کلی برنامه چهارم در زمینه کاهش فقر و نابرابری به نظر می‌رسد رعایت ملاحظات زیر در طراحی و اجرای برنامه‌های کاهش فقر موثر و مفید باشد:

الف) پیش‌بینی مکانیزم‌های لازم در ساختار نظام برنامه‌ریزی توسعه کشور برای کاهش و پیشگیری از فقر؛

ب) انجام مطالعات علمی به منظور بررسی علل، آثار و یافتن روش‌های کاهش فقر بر مبنای تجارب داخلی و بین‌المللی؛

ج) توجه خاص به حاشیه شهرها، مناطق توسعه‌نیافته و گروه‌های خاص اجتماعی برمبنای طرح‌های ویژه کاهش فقر برای هر یک از آنان؛

د) ایجاد نظام پایش و ارزیابی کاهش فقر و اعلام نتایج به طور منظم در هر سال؛

هـ) اتخاذ تدابیرمناسب به منظور تقویت و گسترش مشارکت فقرا در کلیه برنامه‌های کاهش فقر؛

و) طراحی و ایجاد فرصت‌های برابر و

---

* بند12- تلاش درجهت تحقق عدالت اجتماعی و ایجاد فرصت‌های برابر و ارتقاء سطح شاخص‌هایی از قبیل آموزش، سلامت، تأمین غذا، افزایش درآمد سرانه و مبارزه با فساد.

** بند13- ایجاد نظام جامع تأمین اجتماعی برای حمایت ازحقوق محرومان و مستضعفان و مبارزه با فقر و حمایت از نهادهای عمومی و موسسات و خیریه‌های مردمی با رعایت ملاحظات دینی و انقلابی.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

توانمندسازي فقرا و افراد در معرض فقر و ايجاد امنيت اجتماعي آنان به عنوان راهكارهاي اصلي مورد توجه و تأكيد قرار گيرد؛

ز) اجراي برنامه هاي جديد كاهش فقر به صورت آزمايشي در تعدادي از استان هاي كشور صورت گيرد و سپس در صورت موفقيت تعميم داده شود؛

ح) معيار هاي كارايي، اثر بخشي و پاسخگويي و شفافيت و آينده نگري در تدوين برنامه هاي كاهش فقر مورد نظر قرار گيرد؛

ط) بانك اطلاعاتي متخصصان حوزة مطالعات فقر و نابرابري فراهم گرديده و به طور مستمر وگسترده از آنان در بررسي ها و اقدامات برنامه‌هاي كاه ش فقر استفاده مناسب به‌عمل آيد؛

ي) در دانشگاه علوم بهزيستي و توانبخشي «مركز مطالعات فقر و نابرابري» با حمايت وزارت رفاه و تأمين اجتماعي و سازمان مديريت و برنامه ريزي كشور جهت ساماندهي مطالعات حوزة فقر و نابرابري ايجاد گردد.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

منابع
References

1. اخوي، احمد. (1375)، **آيا فقيران افزايش يافته‌اند؟ تحليل و بررسي اقتصادي فقر**، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش بازرگاني.
2. بانك جهاني، فقر در ايران . (1382)، **روند ساختار (77-1365)**، مترجمان صابر شيباني و منيرالسادات سيد كردستانچي، سازمان مديريت و برنامه ريزي كشور، معاونت ام ور اجتماعي، دفتر امور تأمين اجتماعي، تهران .
3. حسن‌زاده، علي. (73- 72)، **اثرات تعديل اقتصادي بر فقر**، پايان‌نامه مقطع كارشناسي ارشد دانشكده اقتصاد علامه طباطبائي، استاد راهنما جمشيد پژويان. پايان‌نامه .247
4. ديني تركمان، علي. (1375)، **بررسي وضعيت فقر غذايي در ايران، تحليل و بررسي اقتصادي فقر.**
5. رئيس‌دانا، فريبرز. شادي‌طلب، ژاله. پيران، پرويز. (1379)، **فقر در ايران**، ويراستار رفيعي حسن، مدني قهفرخي سعيد، دانشگاه علوم بهزيستي و توانبخشي تهران .
6. سازمان برنامه و بودجه، معاونت امور اجتماعي. (1375)، **گزارش طرح فقر زدايي در كشور جمهوري اسلامي ايران**، تهران.
7. سازمان مديريت و برنامه ريزي كشور. (1379)، **برنامه مبارزه با فقر و افزايش درآمد خانوارهاي كم درآمد**، به انضمام مصوبه، تهران.
8. سوري، داوود. (1378)، **فقر، نابرابري و رشد اقتصادي ايران**، تهران.
9. شيباني اصل، صابر. (1383)، **نقدي بر گزارش آرمان‌ها و اهداف توسعه هزاره جمهوري اسلامي**

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

منابع
References

ايران، تهران.

10. عظيمي، حسين. (1378)، **ايران امروز در آينه مباحث توسعه**، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامي.
11. عظيمي، حسين . (1371)، **مدارهاي توسعه نيافتگي در اقتصاد ايران**، تهران، نشرني.
12. قاسميان، سعيد. جباري، جبيب. بزرگزاده، ابراهيم. دهستاني، حسين . خليلي، اكرم . (1382)، **برنامه‌ها و سياست هاي كاهش فقر در ايران**، تهران، سازمان مديريت و برنامه ريزي كشور.
13. كشاروز حداد، غلامرضا . (1379)، **گستره عمق فقر در سيستان و بلوچستان** ، مجموعه مقالات همايش شناخت استعدادهاي بازگاني ـ اقتصادي سازمان برنامه و بودجه، 21و 22 ارديبهشت.
14. مركز آمار ايران . (1383)، **محاسبه فقر درايران طي سال هاي 82- 1380**، مركز آمار ايران. تهران، پژوهشكده آمار.
15. **نهج‌البلاغه حضرت علي (ع)**. (1381)، ترجمه محمد دشتي، قم، انتشارات مومنين.
16. هيأت دولت. (1384)، **سند كاهش فقر و هدفمند كردن يارانه‌ها**، تهران.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-01]